

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 13 Sayı: 70 Nisan 2020 & Volume: 13 Issue: 70 April 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581
Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2020.4166>

İSÂ B. MÛSÂ GUNCÂR'IN BUHÂRÂ HADİŞÇİLİĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ THE PLACE AND IMPORTANCE OF JESUS b. MOSES GUNCÂR IN THE HADITHISM OF BUKHARA

Dursun SARI*

Öz

Buhârâ fethedildikten sonra bölgenin İslamlaşma süreci ile birlikte tâbiîn neslinden hadis âlimleri bu şehre gelerek burayı vatan edinmişlerdir. Bu muhaddisler Buhârâ hadisçiliğinin başlangıç döneminde kendi öğrencilerini yetiştirmişlerdir. Tâbiîn neslinden muhaddislerin Buhârâ'da yetiştirdiği hadis âlimlerinden biri de İsâ b. Mûsâ Guncâr'dır (v.186/802).

Bu çalışmada İsâ b. Mûsâ'nın Buhârâ hadisçiliğindeki yeri ve önemi; Guncâr'ın hayatı, hocaları, öğrencileri, hadis âlimlerinin onun hakkında söyledikleri ve örnek rivayetleri başlıkları altında incelenmiştir. Bunun sonucunda İsâ b. Mûsâ Guncâr'ın, Buhârâlı yirmi yedi muhaddis öğrenci yetiştirdiği, Guncâr'ın öğrencilerinin de daha sonra Buhârâ'da meşhur muhaddislerin yetişmesine vesile oldukları ve böylece İsâ b. Mûsâ Guncâr'ın Buhârâ hadisçiliğinin gelişim sürecine önemli bir katkıda bulunduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Guncâr, Buhârâ, Hadis, Ravi, Rivayet

Abstract

After the conquest of Bukhara, with the process of region Islamization, hadith scholars from the descendants of the tabi'in came to this city and made it homeland. These muhaddiths had educated their own students in the beginning period of Bukharâ hadithism. One of the hadith scholars from the generation of tabi'in, who had been educated in Bukhara is Jesus b. Moses Guncâr.

In this study, The importance and the place of Jesus b. Moses Guncâr in the hadith of Bukhara was examined under the titles of Guncâr's life, teachers, students, hadith scholars and exemplary narrations about him. As a result, Jesus b. Moses Guncâr raised twenty-seven students of Bukhari, and the students of Guncâr were instrumental in the raising of the famous muhaddith in Bukhara afterwards. It was revealed that Jesus b. Moses Guncâr contributed significantly to the development process of Bukhara hadithism.

Keywords: Guncâr, Bukhara, Hadith, Rawi, Riwayat.

* Dr., İlçe Müftüsü, Yahyalı, saridursun@hotmail.com

Giriş

İslâm coğrafyacıları, Müslümanların Ceyhun Nehrini kuzey yönünde aşarak fethettikleri büyük coğrafyaya nehrin öte tarafı anlamında Mâverâünnehir adını vermişlerdir. Mâverâünnehir Bölgesinin sınırları kaynaklarımızda ayrıntılı olarak belirtilmiştir (Yâkût el-Hamevî, 1977, V, 45-47; İstahrî, 2004, 287-288; İbn Havkal, 1938, 459; Barthold, 1971, 408-409; Özgüdenli, 2003, 177). Buhârâ, Mâverâünnehir Bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Nerşahî (v.348/959), Semerkant Bölgesinde Mâsif Nehrinin çamurlu sularının Buhârâ arazisine ulaştığını ve burayı doldurup yükseldiğini Buhârâ topraklarının bu şekilde oluştuğunu ifade etmiştir (Nerşahî, 1993, 18-19). Buhârâ'nın adının Sanskritçedeki vihara (manastır) kelimesinden türediği, Mecûsilerin lisanında öğrenim merkezi, Uygur ve Hitay putperestlerinin dilinde ise putların toplandığı mabet anlamına geldiği belirtilmiştir (Frye, 1997, 3; Barthold, 1979, 762; Şeşen, 1992, 363).

Buhârâ, Emeviler döneminde Kuteybe b. Müslim (v.96/715) tarafından 90/708-709 yılında fethedilmiştir. (Taberî, tsz., VI, 439-440; İbnü'l-Esir, 1987, IV, 249; İbn Kesîr, 2010, IX, 239). Mâverâünnehir Bölgesinin fethi sonrası İslamlaşma sürecinin başlaması ile birlikte tâbiîn neslinden âlimler bu coğrafyaya gelerek yerleşmeye başlamışlardır. Buhârâ'nın Nur köyünün büyük bir yerleşim yeri olduğu ve tâbiîn neslinden çok sayıda Müslümanın buraya defnedildiği ifade edilmiştir. Bundan dolayı da Nur köyünün mukaddes bir yer olarak kabul edildiği ve her yıl bölge halkı tarafından ziyaret edildiği belirtilmiştir (Nerşahî, 1993, 27; Kurt, 2012, 273).

Buhârâ'da hadis ilminin başlangıcının, yukarıda bahsedilen gelişmeler neticesinde tâbiîn neslinden muhaddislerin Buhârâ'ya gelerek yerleşmeleri daha sonra da burada hadis talebelerini yetiştirmeleri ile gerçekleştiği ifade edilmiştir. Buhârâ hadisçiliğinin başlangıç dönemi olarak adlandırabileceğimiz bu süreçte tâbiîn neslinden Abîde b. Bilâl et-Temîmî el-Basrî (v.160/777) bu dönemin önemli muhaddisleri arasında bulunmaktadır. Makalemizde daha sonra tanıtacağımız Abîde b. Bilâl'in Buhârâ'da yetiştirdiği ve Buhârâ hadisçiliğinin gelişim sürecine katkı sağlamış öğrencilerinden biri de İsa b. Mûsâ Guncâr'dır (İbn Mâkûlâ, 1962, VI, 51; Mizzî, 1983-1992, XIX, 256-257; İbn Hacer, tsz., VII, 80-81; Zehebî, 1963, III, 26; Sarı, 2019, 112-114). Bu makalemizde İsa b. Mûsâ Guncâr'ın Buhârâ hadisçiliğindeki önemini; hayatı, hocaları, öğrencileri, onun hakkında münekkit âlimlerin söyledikleri ve örnek rivayetleri başlıkları altında tespit etmeye çalışacağız.

1. İsa b. Mûsâ Guncâr'ın Hayatı

İsa b. Mûsâ'nın tam adı Ebû Ahmed İsa b. Mûsâ et-Temîmî el-Ezrak el-Buhârî olup lakabı Guncâr'dır. İsa b. Mûsâ'nın yüzünün ve yanaklarının kırmızı olması sebebi ile bu lakabın verildiği ifade edilmiştir (el-Buhârî, tsz., VI, 394; İbn Ebû Hâtim, 1953, VI, 285; İbnü'l-İmâd, 1986-1993, II, 388; İbn Hacer, tsz., VIII, 232; İbn Hibbân, 1973-1983, VIII, 492; İbnü's-Salâh, 1986, 340; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 37; Müslim, 1984, 77; Sem'ânî, 1988, IV, 311; Süyûtî, 1994, 784; Zehebî, 1963, III, 325; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487; Nerşahî, 1993, 17). Buhârâ'da Guncâr lakabına sahip iki âlimin bulunduğu, bunlardan ilkinin makalemizin konusu olan İsa b. Mûsâ diğerinin ise günümüze ulaşmayan *Târîhu Buhârâ* adlı eserin sahibi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Buhârî (v.412/1021) olduğu belirtilmiştir. Kaynaklarımızda Guncâr lakablı İsa b. Mûsâ müteakdim, Ebû Abdullah ise müteahhir olarak nitelendirilmiştir (Sem'ânî, 1988, IV, 311; İbnü's-Salâh, 1986, 340; Süyûtî, 1994, 784).

Etbâ'ut-tâbî'in nesli arasında zikredilen İsa b. Mûsâ, Temîm kabilesine mensup Buhârâ ehlerinden bir muhaddistir (İbn Hacer, tsz., VIII, 232; Frye, 1965, 8; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 37; el-Buhârî, tsz., VI, 394; İbn Ebû Hâtim, 1953, VI, 285; Sem'ânî, 1988, IV, 311). Temîmliler'in, Hz. Ömer (v.23/644) döneminde Sa'd b. Ebî Vakkâs (v.55/675) kumandasında Sâsânîler'e karşı yapılan savaşa dört bin kişilik bir kuvvet ile katıldıkları, Hz. Osman (v.35/656) zamanında Ahnef b. Kays (v. 67/686-87) yönetiminde Horasan'ın fethinde önemli başarılar elde ettikleri ve Emeviler zamanında ise Orta Asya fetihlerinde buldukları belirtilmiştir (Aycan, 2011, 418). İsa b. Mûsâ Guncâr'ın ailesinin de fetihler yolu ile Mâverâünnehir'e gelen ve Buhârâ'ya yerleşen Müslümanlardan olması mümkündür.

Âlim, âbid ve fazilet sahibi olarak nitelendirilen İsa b. Mûsâ'nın Buhârâ 'da mescidi olduğunu belirten Hâkim en-Nisâburî (v.405/1014), kendisinin de bu mescitte namaz kıldığını ifade etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986-1993, II, 388; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39-40; Sem'ânî, 1988, IV, 311; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487). Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde İsa b. Mûsâ'nın Buhârâ kadılığı görevine atandığını ancak bunu kabul etmediğini, sultanın emri üzerine kadılık görevine ehil kişilerin isimlerinin Guncâr'ın huzurunda okunduğunu, İsa b. Mûsâ'nın Hasan b. Osman el-Hemedânî'nin ismi zikredilince sustuğunu, oradakilerin sükûtun rızanın alameti olduğunu söylediğini ve böylece Hasan b. Osman'ın Buhârâ kadılığına atandığını belirtmiştir (Nerşahî, 1993, 17).

İsa b. Mûsâ Guncâr, ilerlemiş yaşına rağmen Irak, Hicaz, Mısır, Şam ve Horasan'a hadis öğrenimi için ilim yolculukları yapmıştır (Sem'ânî, 1988, IV, 311; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 40; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487; İbnü'l-İmâd, 1986-1993, II, 388). Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed Şücâ' es-Saffâr el-Buhârî, hac için Bağdât'a geldiği zaman kendisine İsa b. Mûsâ Guncâr'a ait eserler olan *Kitâbu'l-Fiten* ve *Kitâbu'l-Ayn*'dan Halef b. Muhammed el-Hayyâm'ın rivayette bulunduğu ifade edilmiştir (Hatîb el-Bâğdâdî, 2001, VI, 17; Kureşî, 1914, I, 95). İsa b. Mûsâ'nın günümüze ulaşmayan bu eserleri iki ayrı kitap olabileceği gibi bir kitabın farklı iki ismi olma ihtimali de mümkündür. Buhârâlı muhaddis İsa b. Mûsâ Guncâr'ın 186/802* yılında vefat ettiği ve kabrinin Serahs'ta olduğu belirtilmiştir (el-Buhârî, tsz., VI, 394; İbn Hibbân, 1973-1983, VIII, 492; Zehebî, 1963, III, 325; Zehebî, 1982-1985, VIII, 488).

2. Hocaları

İsa b. Mûsâ Guncâr'ın kaynaklarda zikredilen hocaları arasında Mâlik b. Enes (v.179/795), Süfyân es-Sevrî (v.161/778), Ebû Hamza Muhammed b. Meymûn el-Mervezî es-Sükkerî (v.168/785), İbrâhim b. Tahhân, Ebû Ümeyye Eyyûb b. Hûd, Hasan b. Sevbân (v.145/762), Hafs b. Meysera (v.181/797), Hârice b. Mus'ab, Halîd b. Heyseme el-Basrî, Reyân b. Ca'd el-Filistînî, Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye (v.173/789), Süleymân b. Amr en-Nehâî, Talha b. Zeyd eş-Şâmî, Abdullah b. Ömer el-Himyerî, Abdullah b. Keysân el-Mervezî, Abdullah b. Mübârek (v.181/797), Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem, Ebû Meryem Abdülgaffâr b. Kâsım el-Ensârî, Abîde b. Bilâl et-Temîmî el-Basrî (v.160/777), Ömer b. Subh et-Temîmî, İsa b. Ubeyd el-Kindî, İsa b. Yezîd el-Ezrak, Gıyâs b. İbrâhim en-Nehâî, Kays b. Rebi', Muhammed b. Şücâ' el-Mervezî, Muhammed b. Fadl b. Atiyye, Mahled b. Ömer el-Buhârî el-Kâdî, Mukâtil b. Hayyân, Nasr b. Tarîf el-Bâhilî, Nûh b. Ebû Meryem (v.173/789), Verkâ b. Ömer el-Yeşkürî, Ebû İsrâîl el-Mülâî İsmâîl b. Ebî İshâk, Ebû Taybe el-Mervezî Abdullah b. Müslim, Attâb b. İbrâhîm, Ebû'l-Hâris Leys b. Sa'd (v.165/782), Ebû Abdullâh b. Lehîa el-Mısırî (v.174/790), İsmâîl b. Dahhâk b. Fîrûz ve Ebû Ali İsmâîl b. Neşîd el-Âmirî bulunmaktadır (el-Buhârî, tsz., VI, 394; İbn Ebû Hâtîm, 1953, VI, 285; II, 179; İbnü'l-İmâd, 1986-1993, II, 388; İbn Hacer, tsz., VIII, 232; İbn Hacer, 2002, II, 179; İbn Hibbân, 1973-1983, VIII, 492; İbnü's-Salâh, 1986, 340; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 38; Müslim, 1984, 77; Sem'ânî, 1988, IV, 311; Süyûtî, 1994, 784; Zehebî, 1963, III, 325; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487).

İsa b. Mûsâ Guncâr'ın hocalarından Abîde b. Bilâl et-Temîmî el-Basrî (v.160/777) Buhârâ hadisçiliğinin başlangıç döneminin önemli muhaddisleri arasında bulunmaktadır. Basra asıllı olan Abîde b. Bilâl, Buhârâ'ya gelmiş ve burayı vatan edinmiştir. Sahâbeden Enes b. Mâlik'i (v.93/711-12) gören, tâbiînden Hasan-ı Basrî (v.110/728) ile arkadaşlığı bulunan Abîde b. Bilâl, Buhârâ'da hadis öğrencileri yetiştirmiş, onun yetiştirdiği bu öğrenciler de daha sonra çok sayıda Buhârâlı muhaddisin yetişmesine vesile olmuştur (Zehebî, 1963, III, 26; Mizzî, 1983-1992, XIX, 256-257; İbn Hacer, tsz., VII, 80-81, İbn Mâkûlâ, 1962, VI, 51; Sarı, 2019, 112-114).

3. Talebeleri

* İsa b. Mûsâ Guncâr'ın 185/801 yılında vefat ettiğini belirten âlimlerimiz bulunmaktadır (Mizzî, 1983-1992, XXIII, 40; Sem'ânî, 1988, IV, 311). İbn Hacer ise Guncâr'ın 187/803 yılında Serahs'ta vefat ettiğini belirtmiştir (İbn Hacer, tsz., VIII, 234).

Îsâ b. Mûsâ Guncâr'ın Buhârâ hadisçiliğindeki yeri ve öneminin daha iyi anlaşılması açısından öğrencilerini Buhârâlı olan ve olmayan şeklinde iki başlık altında inceledik.

a. Buhârâlı Olmayan Talebeleri

Îsâ b. Mûsâ'nın Buhârâlı olmayan öğrencileri arasında Ya'kûb b. İshâk el-Hadrâmî (v.205/821), Ebû Hüseyin Muhammed b. Ümeyye es-Sâvî, Hafs b. Abdullah el-Hulvânî, Abdullah b. Abdülaziz, Ebû Nasr Leys b. Yahyâ b. Zeyd b. Yahyâ eş-Şeybânî, Ebû'l-Hasen Âdem b. Ebû İyâs el-Horasânî el-Askalânî (v. 220/835) ve Ebû İshâk İsmâil b. Saîd eş-Şâlenecî (v.246/860) bulunmaktadır (Zehebî, 1982-1985, VIII, 487; el-Buhârî, tsz., VI, 394; İbn Ebû Hâtim, 1953, VI, 285; İbn Hacer, tsz., VIII, 232-233; İbn Hibbân, 1973-1983, VIII, 492; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 38-39; Müslim, 1984, 77; Sem'ânî, 1988, IV, 311).

b. Buhârâlı Talebeleri

Îsâ b. Mûsâ Guncâr'ın Buhârâlı öğrencileri arasında ise Ebû Muhammed İshâk b. Hamza b. Ferrûh el-Ezdî el-Buhârî (İbn Ebû Hâtim, 1953, II, 216; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 38; İbn Hacer, tsz., VIII, 232; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487; İbn Hibbân, 1973-1983, VIII, 117), Ebû Ahmed Behîr b. Nadr el-Buhârî (İbn Hacer, tsz., VIII, 232-233; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 38-39; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487), Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâm b. el-Ferec el- Bîkendî el-Buhârî (v.225/839) (Sem'ânî, 1988, IV, 311; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487; İbn Hacer, tsz., VIII, 233; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39; İbn Hibbân, 1973-1983, IX, 75; Çakan, 1992, 150-151), Ebû İshâk Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî (Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39), el-Müseyyeb b. İshâk el-Buhârî (Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39), Ebu's-Serrî Nasr b. Mugîre b. Süleymân el-Buhârî (Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39), Ebû Hâzim Hüseyin b. Yahyâ el-Verrâk el-Buhârî (v.226/841) (İbn Mâkûlâ, 1962, II, 280), Ebû Ahmed Behîr b. Nadr b. Sa'd el-Âbid el-Bemickesî el-Buhârî (v.238/852) (İbn Mâkûlâ, 1962, VII, 352), Ebû Mükâtil Abdullah b. Hâlid el-Ezdî el-Buhârî (v.241/856) (İbn Mâkûlâ, 1962, I, 180-181; Zehebî, 1990, XVIII, 311), Ebû Hafs Ahmed b. Fadl el-Mürzibenî el-Buhârî (v.243/857) (Sem'ânî, 1988, V, 257), Ebu'l-Leys Nasr b. Hüseyin b. Sâlih b. Gazvân b. Eşheb el-Buhârî (v.246/860) (İbn Mâkûlâ, 1962, VII, 16-17; Zehebî, 1990, XVIII, 505; Sehmî, 1987, 356-357), Ebû Abdullâh Muhammed Ebî's-Serî İsmâil b. Tarhûn el-Buhârî (v.247/861) (Sem'ânî, 1988, IV, 59), Ebû Muhammed Dâhir b. Furât el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, IV, 160), Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hârûn el-Kuhündüzî el-Buhârî (Sem'ânî, 1988, IV, 566; İbnü'l-Esîr, 1938, III, 13; Yâkût el-Hamevî, 1977, IV, 419), Ebû Ahmed İdrîs b. Abdülaziz el-Verdânî el-Buhârî (Sem'ânî, 1988, V, 589; İbnü'l-Esîr, 1938, III, 267; Yâkût el-Hamevî, 1977, V, 371), Ebû Muhammed Hâcib el-Zâhid el-Vezvînî el-Buhârî (Sem'ânî, 1988, V, 602; İbnü'l-Esîr, 1938, III, 273; Yâkût el-Hamevî, 1977, V, 375), Ebû Ahmed Nebhân b. Hasan el-Fegdîrî* el-Buhârî (Sem'ânî, 1988, IV, 393; İbn Mâkûlâ, 1962, I, 520; İbnü'l-Esîr, 1938, II, 218; Yâkût el-Hamevî, 1977, IV, 268), Ebû Muhammed Fadl b. Hidâş b. Mugîre el-Cu'fî el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, II, 427; Zehebî, 1990, XIX, 309), Ehlûm b. Ubeyd el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, I, 32), Ebû Hâkim Lokmân b. Abdullâh b. Abdurrahmân b. Müslim b. Beşîr el-Bâhilî el-Buhârî (v.267/881) (İbn Mâkûlâ, 1962, I, 295), Ebû Yahyâ Hâzim b. İbrâhim el-Gazzâl el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, II, 278), Ebû Muhammed Halîl b. İshak el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, III, 174), Ebû Sehl Süreyc b. Mûsâ el-Müezzîn el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, IV, 272), Ebû Ahmed Arabî b. Abdussamed el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, VI, 176), Saîd b. Find b. Hayyân el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, VII, 72), Ebû Muhammed Nasr b. Beşîr el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, I, 293) ve Ebû Mükâtil Assâm b. Nadr el-Buhârî (İbn Mâkûlâ, 1962, VII, 351-352) bulunmaktadır.

Îsâ b. Mûsâ Guncâr'ın Buhârâlı öğrenci sayısı kaynaklarımızdan tespit edebildiğimiz kadarı ile yirmi yedidir. Guncâr'ın talebeleri olan bu muhaddisler Buhârâ'da çok sayıda hadis öğrencisi yetiştirmiş böylece Buhârâ hadisçiliğinin gelişimine önemli bir katkı sağlamışlardır. Îsâ b. Mûsâ Guncâr'ın öğrencileri arasında bulunan Muhammed b. Selâm el- Bîkendî (v.225/839), *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserin sahibi Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin (v.256/870) Buhârâ'da çocuk yaşlarında

* Yâkût el-Hamevî, Buhârâ'nın köyü olan Feğdîrî'yi Feğdiz olarak adlandırmaktadır (Yâkût el-Hamevî, 1977, IV, 268).

hadis ilminde yetişmesinde büyük gayreti olan hocaları arasında bulunmaktadır. Bu durum İsa b. Mûsâ Guncâr'ın ve onun öğrencilerinin Buhârâ hadisçiliğinin gelişimine olan katkılarına güzel bir örnek teşkil etmektedir (Zehebî, 1982-1985, XII, 394; Zehebî, tsz., 555; Çakan, 1992, 150-151; el-A'zamî, 1992, 375-376; Sarı, 2019, 158-198).

4. İsa b. Mûsâ Guncâr'ın Hadis Rivayeti Hakkında Söylenenler

İsa b. Mûsâ, asrın imamı, Buhârâ muhaddisi ve Mâverâünnehir muhaddisi olarak nitelendirilmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986-1993, II, 388; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39-40; Sem'ânî, 1988, IV, 311; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487). Hâkim en-Nisâbü'rî, İsa b. Mûsâ'nın sadûk* bir râvi olduğunu, onun sika râvilerden rivayetlerini kabul ettiğini ve Guncâr'ı müstakim-güvenilir bulunduğunu ancak meçhul râvilerden yüzün üzerinde rivayetinin bulunduğunu belirtmiştir. en-Nisâbü'rî, başka bir yerde ise İsa b. Mûsâ'nın sika bir râvi olduğunu, hadis rivayetinde bazen vehimde bulunduğundan dolayı cerh edildiğini, sika râvilere muhalefet ederek rivayet ettiği münker hadislerinin de bulunduğunu ifade etmiştir (İbnü'l-İmâd, 1986-1993, II, 388; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39-40; Zehebî, 1963, III, 325; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487; İbn Hacer, tsz., VIII, 233).

İsa b. Mûsâ'nın hadisçiliği hakkında Halilî, onun sika bir râvi olduğunu bazen zayıf râvilerden hadis rivayet ettiğini söylemiştir. Buhârî ise Guncâr'da zayıflığın olmadığını ve rivayet ettiği hadisler ile ihticâc edilebileceğini belirtmiştir. Beyhâkî, İsa b. Mûsâ hakkında onun hadis rivayetinde zayıflığının bulunduğunu ifade etmiştir. Ebu'l-Kâsım Mesleme b. Kâsım el-Kurtubî *es-Sıla* adlı eserinde Horasan'da meşhur olan İsa b. Mûsâ'nın sika bir râvi olduğunu söylemiştir (İbn Hacer, tsz., VIII, 233-234). İbn Hibbân, İsa b. Mûsâ'nın sika ve mütkın râvilerden rivayetlerine itibar ettiğini belirttiikten sonra Guncâr'ın hadis rivayetindeki durumunu üç bölümde özetlemektedir. İlk olarak İsa b. Mûsâ'nın semâını açıklayarak sika râvilerden rivayet ettiği hadisler ile ihticâc edileceğini ifade etmiştir. Bunun sebebini ise onun zayıf râvilerden işittiği hadislerde tedlis* yaparak sika râvilerden işitmiş gibi rivayet etmesi şeklinde açıklamıştır. İkinci olarak İsa b. Mûsâ'nın sika râvilerden rivayetinde semâını açıklamıyor ise onun bu rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağına işaret etmiştir. Üçüncü olarak ise Guncâr'ın meçhul, zayıf, metruk ve münker hadis rivayet eden râvilerden rivayet ettiği hadislerin tamamı ile ihticâcın caiz olmadığını vurgulamıştır (İbn Hibbân, 1973-1983, VIII, 492-493; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39; İbn Hacer, tsz., VIII, 233).

İbn Hacer el-Askalânî, *Tabakâtu'l-Müdeellisîn* adlı eserinde müdeellis râvileri beş tabakaya ayırmış, İsa b. Mûsâ Guncâr'ı dördüncü tabakada zikretmiştir. Bu tabakanın İsa b. Mûsâ gibi zayıf ve meçhul râvilerden tedlis yolu ile çok fazla rivayetleri bulunan ve hadis münekkitlerinin semâını açıklamadıkça hadisleri ile ihticâc etmeme hususunda ittifak ettikleri râvilerden oluştuğu belirtilmiştir (İbn Hacer, 1983, 13-14; 51).

5. İsa b. Mûsâ'nın Rivayet Örnekleri

Kaynaklarımızda yapılan incelemeler neticesinde senesinde İsa b. Mûsâ Guncâr'ın bulunduğu yaklaşık otuz altı adet rivayete ulaşılmıştır (İbnü'l-Arabî, 1997, III, 1023-1024; Kudâî, 1985, I, 107-108, 236-237; el-Beyhâkî, 2003, V, 434-435; XII, 326-327; İbn Hacer, 1995, V, 494; 578; VI, 427; İbn Şâhin, 1998, 50; Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1996, II, 356; İbnü'l-Cevzî, 1966, II, 95; III, 154; 174-175; İbnü'l-Mukrî, 1998, 411; Sehmî, 1987, 356-357; Hatib el-Bağdâdî, 2001, VI, 574; XIII, 542-543; İbn Asâkir, 1995-1998, III, 32; V, 351-352; XXXIV, 415-416; XLIV, 332; 454; LII, 47; İbn Ebû Hâtim, 2006, V, 117; İbn Hacer, 2002, I, 245; VI, 283; Mizzî, 1983-1992, XXIII, 40-41; Ukaylî, 1984, III, 384; Taberânî, 1985, II, 173; Taberânî, 1995, VI, 328; Zehebî, 1963, I, 20-21; III, 195, 325; Zehebî, 1982-1985, VIII, 488). İsa b. Mûsâ Guncâr'ın rivayetlerine örnek olması amacı ile makalemizde bu hadislerden dört tanesi zikredilmiştir.

* Sadûk lafzı ile tavsif edilen râvinin zabtı sika kabul edilen râviye nispetle zayıf olmakla birlikte genelde güvenilir olarak kabul edildiği ifade edilmiştir (Yücel, 1998, 162).

* Tedlis hakkında geniş bilgi için bkz. (Erul, 2011, 262-264).

a. Senesinde İsa b. Mûsâ Guncâr'ın bulunduğu hadiste Hz. Ömer şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s.) aramızda iken ayağa kalktı ve mahlûkâtın ilk yaratılışından başlayarak cennetliklerin cennete, ceennemliklerin de ceenneme girmesine kadar anlattı. Bunları ezberleyen ezberledi, unutan da unuttu.*" (Buhârî, 2002, "Bed'ul-halk", 1).

b. Senesinde İsa b. Mûsâ Guncâr'ın bulunduğu diğer bir hadiste ise Hz. Peygamber (s.a.s.): "Herhangi biriniz üzüm kerm demesin çünkü kerm Müslüman kişidir.*" buyurmaktadır (Taberânî, 1985, II, 173). Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde senesinde İsa b. Mûsâ Guncâr'ın bulunduğu şekli ile bu hadis zikredilmiştir. Ancak hadisin metninde "Müslüman kişidir" yerine "âdemoğlunun kalbidir" ifadesi bulunmaktadır (Zehebî, 1982-1985, VIII, 488).

c. İsa b. Mûsâ'nın senesinde bulunduğu başka bir rivayette ise Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'in (s.a.s.): "Ceennem her sakın-uyusal, yumuşak huylu, kolaylık gösteren ve hoşgörülü kişiye haram kılınmıştır.*" dediğini haber vermektedir (İbn Ebû Hâtim, 2006, V, 117; İbn Şâhin, 1998, 50).

d. İsa b. Mûsâ Guncâr'ın senesinde bulunduğu diğer bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.s.): "Kim konuşmayı (sözü) çoğaltırsa hatasını artırır. Kim hatasını artırırsa günahlarını çoğaltır. Kim günahlarını çoğaltırsa ceennem ona yaklaşmış olur (ceenneme daha layık olur)*" buyurmuştur (İbn Hacer, 2002, I, 245; Zehebî, 1963, I, 20-21; III, 195, 325). Bu hadisin metninin sonunda "Allah'a ve ahiret gününe inanan kimse ya hayır konuşsun ya da sussun*" ifadesi bulunan rivayetler de mevcuttur (Kudâî, 1985, I, 236-237; Taberânî, 1995, VI, 328; Ukaylî, 1984, III, 384).

SONUÇ

Mâverâünnehir Bölgesinde bulunan Buhârâ şehri hadis ilminde önemli bir yere sahiptir. Buhârâ'da hadis ilmi şehrin Kuteybe b. Müslim tarafından 90/708-709 yılında fethi sonrası bölgenin İslamlaşma süreci ile birlikte tâbiîn nesli muhaddislerinin Buhârâ'ya gelerek yerleşmeleri sonucunda başlamıştır. Bu muhaddisler Buhara hadisçiliğinin başlangıç döneminde bölgede hadisçi öğrenciler yetiştirmişlerdir. Basra'dan Buhârâ'ya gelerek buraya yerleşen Abîde b. Bilâl et-Temimî Buhara hadisçiliğinin başlangıç döneminin önemli muhaddislerinden biri olmuştur. Tâbiîn neslinden olan Abîde b. Bilâl'in öğrencileri arasında Buhârâ ehlinde olan İsa b. Mûsâ Guncâr bulunmaktadır. Buhârâ'da hadis ilminin gelişim döneminde İsa b. Mûsâ Guncâr'ın yetiştirdiği Buhârâlı muhaddis sayısı tespit edebildiğimiz kadarı ile yirmi yedidir. İsa b. Mûsâ'nın öğrencileri de hocaları gibi Buhârâ'da çok sayıda muhaddis yetiştirmişler ve burada hadis ilminin gelişim sürecine katkıda bulunmuşlardır. İsa b. Mûsâ Guncâr'ın öğrencisi olan Muhammed b.

* Bu rivayet muallak bir hadistir. Terim olarak muallak hadis, senedin baş tarafında bir veya arka arkaya birkaç râvinin yahut bütün râvilerin zikredilmeksizin Hz. Peygamber'e (s.a.s.), sahâbiye veya tâbiîne isnat edilen hadistir. Bu tür rivayetler Buhârî'nin el-Câmî'u's-sahîh adlı eserinde çok fazla bulunmaktadır. Bu hadisin muttasıl rivayetine Buhârî'nin eserinde ulaşılammıştır. Bu rivayette Buhârî, hadisi İsa b. Mûsâ Guncâr'dan rivayet etmiştir. Ancak İsa b. Mûsâ, Buhârî'nin hocasının hocasıdır. Buhârî bu senette hocasını atlayarak hadisi İsa b. Mûsâ'dan rivayet etmiştir. Yine bu hadisin senesinde İsa b. Mûsâ, Rakabe'den rivayette bulunmuştur. Ancak ikisi arasında Ebû Hamza es-Sükkerî bulunması gerekirken senette Ebu Hamza atlanmıştır (Mizzî, 1983-1992, XXIII, 39-40; Zehebî, 1963, III, 325; Zehebî, 1982-1985, VIII, 487-488; Koçyiğit, 2006, 66-68; Aydınlı, 2005, 309-310).

* Zehebî, bu hadisin garib olduğunu ifade etmiştir (Zehebî, 1982-1985, VIII, 488). Taberânî, bu hadiste İsa b. Mûsâ'nın künyesini Fincar olarak zikretmiştir (Taberânî, 1985, II, 173). Bu hadis senesinde İsa b. Mûsâ'nın bulunmadığı şekliyle ve metninde bazı farklılıklar ile şu kaynaklarda bulunmaktadır: (Buhârî, 2002, "Ebeb", 102; Müslim, 2007, "el-Elfâz mine'l-Edeb", 6, 7, 8, 9, 10; Ahmed b. Hanbel, 1995-2001, Müsned, c.16, s. 358; Dârimî, 2013, "Eşribe", 16; Buhârî, 1375, 206; el-Beyhâki, 2003, VII, 178). Hadisin metni ile ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır. Câhiliye döneminde müşrikler üzüm kerm ismini vermişlerdir. Bunun sebebi ise müşriklerin üzümde elde edilen şarabın cömertliğe teşvik ettiği için kerm sözcüğünün keremden türediğini iddia etmiş olmalarıdır. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s.) üzüm kerm demeyi yasaklamış kerem ifadesinin Müslümanlar için kullanılmasının daha evlâ olacağını buyurmuştur (İbnü'l-Cevzî, 2004, II, 287-288; İsmâil Hakkı Bursevî, 2003, V, 15-16).

* İbn Ebû Hâtim, bu hadisin münker ve garib olduğunu belirtmiştir (İbn Ebû Hâtim, 2006, V, 118). Bu hadis, senesinde İsa b. Mûsâ bulunmayan ve معرب kelimesi yerine قريب ifadesinin bulunduğu şekli ile şu kaynaklarda zikredilmektedir: (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1996, II, 356; Ukaylî, 1984, IV, 323-324; Taberânî, 1995, VI, 38; Zehebî, 1982-1985, XX, 510).

* Bu hadisin senesinde zayıflık olduğu belirtilmiştir (İbn Hacer, 2002, VI, 283; Aclûnî, 2000, II, 325). İsa b. Mûsâ'nın senesinde bulunmadığı şekli ile bu hadis araştırmalarımız neticesinde şu kaynaklarda bulunmaktadır: (Taberânî, 1985, VII, 97; Kudâî, 1985, I, 237; Aclûnî, 2000, II, 325; Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1996, V, 149).

* Bu hadisin garib olduğu ve senesinde zayıflık bulunduğu ifade edilmiştir (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1996, III, 74; Ukaylî, 1984, III, 384; Taberânî, 1995, VI, 328). İsa b. Mûsâ'nın senesinde bulunmadığı şekli ile bu hadis şu kaynakta bulunmaktadır: (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1996, III, 74).

Selâm el- Bîkendî, *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserin sahibi Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'nin hocasıdır. Muhammed b. Selâm, Buhârâ'da Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'nin çocukluk döneminde hadis ilminde yetişmesinde katkısı olan hocalarının başında gelmektedir. Sonuç olarak İsa b. Mûsâ Guncâr'ın ve öğrencilerinin bu gayretleri Buhârâ'da hadis ilminin gelişim sürecine önemli bir katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî (2000). *Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlül-İlbâs 'Amme'stehere mine'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*. thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hac Ahmed, Dımaşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (1995-2001). *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût ve Arkadaşları, Beyrut: Mütessesetü'r-Risale
- Aycan, İrfan (2011). Temîm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c.40, s. 418-419). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydınlı, Abdullah (2005). Muallak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c. 30, s. 309-310). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa (1992). Buhârî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c.6, s. 375-376). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (1979). Mâverâünnenir. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (c.2, 761-768). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (1979). Buhârâ. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (c.7, 408-409). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- el-Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin (2003). *el-Câmi'u li Şua'bü'l-İman*. thk. Muhtar Ahmed en-Nedvi-Abdulali Abdulhamid Hamid, Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rûst.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cûfî (2002). *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: Daru İbn Kesîr.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cûfî (1375). *el-Edebü'l-Müfred*. thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Kahire: Matbaatü's-Selefiyye.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cûfî (tsz.). *Târîhu'l-Kebîr*. thk. Muhammed Abdülmuid Han, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı (2003). *Tefsîru Rûhü'l-Beyân*. Beyrut: İhyâ'u't-Türâsî'l-Arabî.
- Çakan, İsmâîl Lütfî (1992). Bîkendî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c.6, s. 150-151). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl (2013). *el-Müsnedü'l-Ca'mî'*. thk. Nebîl b. Hâşim b. Abdullah el-Gamrî, Beyrut: Daru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (1996). *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Erul, Bünyamin (2011). Tedlîs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c. 40, s. 262-264). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Frye, Richard Nelson (1965). *The Histories of Nishapur*. Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.
- Frye, Richard Nelson (1997). *The Medieval Achievement Bukhara*. California: Mazda Publishers.
- Hatîb el-Bâğdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (2001). *Târîhu Bağdad*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut: Daru'l-Garbî'l-İslâmî.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Şikâtüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdillâh (1995-1998). *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbuddin Ebi Saîd Ömer b. Garâme el-Ömerî, Beyrut: Daru'l-Fikr.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Razî (1953). *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Razî (2006). *Kitâbü'l-İlel*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid-Halid b. Abdîrrahmân el-Cüveysî, Riyad: Metâbiu'l-Humaydi.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (2002). *Lisanü'l-Mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut: Mektebetü'l-Matbuâtü'l-İslâmiyye.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (1983). *Tabakâtü'l-Müdellesîn Ta'rifu Ehli't-Takdis bi Merâtibi'l-Mevsûfine bi't-Tedlîs*. thk. Asım b. Abdullah el-Karyûtî, Ürdün: Mektebetü'l-Menar.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (1995). *el-İşâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcüd, Ali Muhammed Muavvaz ve Arkadaşları, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (trs.). *Tehzîbü't-Tehzîb*. Kahire: Daru'l-Kitabî'l-İslâmî. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed (1938). *Su'retü'l-Arz*. thk. Johannes Heind Kramers, Leiden: E. J. Brill.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (1973-1983). *Kitâbü's-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmuid Han ve Muhammed Abdürreşîd, Haydarabâd: Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmâniyye.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (2010). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Muhammed Hassan Ubeyd ve Arkadaşları, Beyrut: Daru İbn Kesîr.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetillâh b. Ali el-İclî (1962). *el-İkmâl fi ref'i'l-İrtiyâb 'ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif mine'l-Esmâ' ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Haydarabâd: Daru'l-Kitabî'l-İslâmiyye.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bâğdâdî (1998). *Cüz' min Hadîs*. thk. Hişâm b. Muhammed, Riyad: Mektebetü Edvau's-Selef.
- İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî (1997). *Kitabu'l-Mu'cem*. thk. Abdülmuhsin b. İbrâhîm b. Ahmed el-Hüseynî, Suudi Arabistan: Daru İbni'l-Cevzi.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bâğdâdî (2004). *Garîbu'l-Hadîs*. thk. Abdülmuid Han Emin Kal'acı, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bâğdâdî (1966). *Kitâbü'l-Mevzûât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, Medine: Mektebetü's-Selefiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bâğdâdî (1986). *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdillâh el-Kâdî, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (1938). *el-Lübab fi Tehzîbi'l-Ensab*. Kahire: Mektebetü'l-Kudûs.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (1987). *el-Kamil fi't-Tarih*. thk. Ebu'l-Fida Abdillâh el-Kadî, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (1986-1993). *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. thk. Abdülkâdir Arnavud- Mahmûd Arnavud, Beyrut: Daru İbn Kesir.
- İbnü'l-Mukrî, Ebü Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Ali el-İsfâhânî (1998). *el-Mu'cem*. thk. Ebü Abdurrahmân Âdil b. Sa'd, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- İbnü's-Salâh, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman b. Salâh eş-Şehrezurî (1986). *Ulumü'l-Hadis*. thk. Nurettin İtr, Dımaşk: Daru'l-Fikr.
- İstahrî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (2004). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Daru's-Sadr.
- Koçyigit, Talat (2006). *Hadis Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kudâî, Ebü Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer (1985). *Müsnedü'ş-Şihâb*. thk. Hamdi Abdülmecid, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Kureşî, Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî (1914). *el-Cevâhirü'l-Muğıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. Haydarâbâd: Meclisü Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizamiyye fi'l-Hind.
- Kurt, Hasan (2012). Orta Asya'da İslamın Yayılışı: İstekle mi Zorunla mı? *Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları*, c.1, s. 249-276.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (1984). *el-Künâ ve'l-Esmâ*. thk. Abdurrahîm Muhammed el-Kaşgarî, Medine: İhyâu't-Türasü'l-İslami.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (2007). *Şahîh-i Müslim*. thk. Halil Me'mûn Şiyhâ, Beyrut: Daru'l-Ma'rife.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf (1983-1992). *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'î'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Nerşahî, Ebü Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyâ b. el-Hattâb b. Şureyh (1993). *Târîhu Buhârâ*. thk. Emin Abdülmecid Bedevî ve Nasrullah Mübeşşir et-Tırârî, Kahire: Daru'l-Meârif.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2003). Mâverâünnehir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c.28, s. 177-180). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarı, Dursun (2019). *Maveraünnehir Bölgesinde Hadis Çalışmaları (Hicri İlk Üç Asır)*.Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Sehmî (1987). *Târîhu Cürcân*. thk. Muhammed Abdülmuid Han, Beyrut:Âlemü'l-Kütüb.
- Sem'ânî, Ebu Sâd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr (1988). *Kitabu'l-Ensab*. thk. Abdullah Ömer el-Barûdî, Beyrut: Daru'l-Cennan.
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (1994). *Tedrîbü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebü Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, Beyrut: Mektebetü'l-Kevser.
- Şeşen, Ramazan (1992). Buhârâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c.6, s. 363-367). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb (1985). *er-Ravzî'd-Dânî ile'l-Mu'cemi's-Sagîr li't-Taberânî*. thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hac Emîr, Beyrut: Mektebetü'l-İslamiyye.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb (1995). *el-Mu'cemü'l- Evsat*. thk. Târik b. İvezullah – Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire: Daru'l-Harameyn.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (tsz.). *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Müluk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire: Daru'l-Meârif.
- Ukaylî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (1984). *ed-Du'afâ'ü'l-Kebîr*. thk. Abdulmu'ti Emin Kal'acı, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Yâkutu'l-Hamevî, Şihabuddin Ebi Abdullah Yâkut b. Abdillâh (1977). *Mu'cemü'l-Buldan*. Beyrut: Daru's-Sadr.
- Yücel, Ahmet (1998). *Hadis İlmünde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed (trz.). *Kitabu Tezkiratü'l-Huffaz*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed (1963). *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Daru'l-Ma'rife.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed (1982-1985). *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavud-Hüseyn Esed, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed (1990-1996). *Tarihu'l-İslam ve Vefeyatü'l-Meşahiri ve'l-A'lam*. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmûrî, Beyrut: Daru'l-Kitabî'l-İzzi.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed (1963). *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Daru'l-Ma'rife.